

Za pewien brak precyzji można uznać stosowanie w tytułach angielskiego spisu treści zamiennie dwóch słów „emergence” i „development”, podczas gdy w oryginale polskim pojawia się zawsze słowo „kształtowanie się”. Ta niekonsekwencja może sugerować czytelnikowi obcojęzycznemu, że chodzi o nieco inny niuans znaczeniowy i że w niektórych okresach (tam, gdzie użyty jest rzeczownik „development”) następował wyraźny rozwój doktryny o niebie. Zapewne autor angielskiego przekładu (o ile nie był nim sam Autor książki) uznał, że „emergence”, czyli „powstawanie”, „kształtowanie się” odnosi się tylko do pierwszego etapu w dziejach doktryny, później może następować już tylko jej rozwój lub regres. Być może lepiej byłoby również w polskiej wersji wprowadzić to rozróżnienie terminologiczne i w tytułach rozdziału 2. i 3. odnieść termin „kształtowanie się” do okresu I i II w., a termin „rozwój” do okresu III w., chociażby ze względu na uniknięcie w ten sposób wielokrotnego powtarzania w tytułach rozdziałów i paragrafów słowa użytego w tytule całej książki. Nie jest jednak wykluczone, że Autor książki nie chciał używać terminu „rozwój”, ponieważ zakłada on jakieś doskonalenie, poprawianie wcześniejszej doktryny, natomiast termin „kształtowanie się” jest bardziej neutralny.

Bibliografia została zredagowana poprawnie i dokładnie. Natomiast należałoby wprowadzić więcej porządku i konsekwencji do sposobu cytowania imion i tytułów pism pisarzy wczesnochrześcijańskich w przypisach: wersja zlatynizowana, która jest obecnie najczęściej stosowaną normą, przeplata się często z wersją polskojęzyczną.

Recenzowana monografia stanowi znaczące osiągnięcie naukowe w polskiej patrologii i pozwala na kompetentne zapoznanie się z różnymi koncepcjami eschatologicznego nieba we wczesnej epoce patrystycznej oraz prześledzenie drogi rozwoju nauki o tym istotnym elemencie eschatologii chrześcijańskiej. Należałoby jedynie życzyć Autorowi, aby mógł uzupełnić swoje dzieło o kolejny tom, prezentujący nauczanie o niebie w złotym okresie patrystyki i u schyłku antyku chrześcijańskiego.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Krzysztof LEŚNIEWSKI, „W samym sobie znaleźliśmy wyrok śmierci: aby nie ufać sobie samemu, lecz Bogu...”. *Metanoiczno-soteriologiczne przesłanie „Wielkiego kanonu” św. Andrzeja z Krety*, Lublin 2017, Prawosławna Diecezja Lublesko-Chełmska. Fundacja Dialog Narodów, ss. 456.

Poezja wczesnochrześcijańska nie jest w Polsce częstym przedmiotem badań teologów. Z tym większym uznaniem należy przyjąć opracowanie Krzysztofa Leśniewskiego, znanego specjalisty w zakresie teologii prawosławnej, dotyczące arcydzieła hymnografii bizantyńskiej – *Wielkiego kanonu* autorstwa św. Andrzeja z Krety (660-740). Ten rozbudowany i głęboki teologicznie hymn pełni

istotną rolę we wschodniochrześcijańskiej tradycji liturgicznej Wielkiego Postu, przygotowując wiernych do przeżywania Wielkiego Tygodnia i Święta Paschy. Choć w ostatnich kilkadziesiąt latach *Wielki kanon* był badany przez teologów z różnych krajów świata, na polskim gruncie recenzowane opracowanie ma pionierski charakter. Monografia K. Leśniewskiego jest nowatorską próbą szczegółowej analizy i interpretacji *Wielkiego kanonu*. Zamiarem Autora jest ukazanie egzystencjalnego charakteru teologii hymnu i jego przydatności jako narzędzia ukazującego drogę do zbawienia i pozwalającego uniknąć różnych zagrożeń duchowych z nią związanych. Przeprowadzona w pracy szczegółowa analiza hymnu nie tylko wydobywa główne wątki teologiczne, ale przede wszystkim uświadamia, że wewnętrzny dialog Andrzeja z Krety ze swą duszą prowadzony na tle konkretnych obrazów biblijnych stanowi zachętę i model do naśladowania.

Autor zastosował w swoim opracowaniu metodę hermeneutyczną adekwatną do podjętego tematu. Polega ona na wszechstronnym zbadaniu znaczenia kluczowych greckich pojęć występujących w hymnie w różnych kontekstach i stworzeniu na tej podstawie teologiczno-egzystencjalnej syntezy. Metoda ta jest z ducha patrystyczna, ponieważ w podobny sposób wielu greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich, hołdujących egzegezie alegorycznej, interpretowało teksty Pisma Świętego. Szukali oni najgłębszego duchowego znaczenia istotnych terminów biblijnych, analizując wszystkie konteksty, w których dany termin występował. Metodę tę Orygenes nazywał interpretacją Pisma przez samo Pismo lub wyjaśnianiem spraw duchowych za pomocą sensu duchowego biblijnych pojęć. Szczególnie interesujące są zaprezentowane przez D. Leśniewskiego wyjaśnienia terminów antropologicznych, używanych przez Andrzeja z Krety (umysł, duch, dusza, ciało), jak również dokładne zdefiniowanie 19 pojęć, opisujących różnego rodzaju zagrożenia duchowe.

Szczegółowe analizy terminologiczne i teologiczne, stanowiące główny korpus opracowania, Autor słusznie poprzedził wprowadzającym rozdziałem, ukazującym genezę kanonu jako gatunku hymnograficznego oraz kolejne etapy jego rozwoju, poczynając od pierwszych wieków chrześcijaństwa. Układ tematyki, omawianej w dalszej części pracy, będącej odzwierciedleniem istotnych zagadnień teologicznych podejmowanych w analizowanym hymnie, jest logiczny i dobrze porządkuje idee Andrzeja z Krety. Interesujący jest przedstawiony w drugim rozdziale książki obraz Trójjedynego Boga wyłaniający się z hymnu Andrzeja z Krety, szczególnie rozbudowana chrystologia. Została ona wyrażona, zgodnie z rozpowszechnionym w literaturze patrystycznej zwyczajem, przez liczne tytuły chrystologiczne ukazujące zarówno istotę Chrystusa jako Syna Bożego, jak i Jego zbawczą wolę wobec człowieka. Trzeci rozdział to rekonstrukcja antropologii duchowej autora hymnu. D. Leśniewski udowadnia, że *Wielki kanon* jest przede wszystkim poetycką medytacją nad własną grzesznością, a zarazem pełnym nadziei spoglądaniem w misterium dobrego, sprawiedliwego i miłosiernego Boga. Dochodzi do wniosku, że św. Andrzej z Krety był nie tylko głęboko zakorzeniony w tradycji hezychastycznej i znał literaturę filokaliczną, ale sam praktykował nie-

ustanną modlitwę Jezusową oraz podejmował zmagania ascetyczne typowe dla hezychazmu. Istotną z punktu widzenia teologii życia duchowego część tego rozdziału stanowi wydobywanie i uporządkowanie konkretnych zaleceń autora hymnu, składających się na proponowaną przez niego terapię duchową. Ponieważ wzorem człowieka, który najdoskonalej odpowiedział na miłość Boga, jest – w przekonaniu Andrzeja z Krety – Maryja, Autor opracowania słusznie w ostatnim rozdziale dokonuje analizy mariologii zawartej w hymnie.

Obok rekonstrukcji proponowanej przez Andrzeja z Krety drogi do zbawienia, czyli przesłania soteriologicznego hymnu, D. Leśniewski akcentuje w swoich analizach podkreślony w tytule rozprawy aspekt metanoiczny *Wielkiego Kanonu*. Zwraca uwagę na związek wątków o tym charakterze, zawartych w hymnie, z osobistą drogą nawrócenia i przemiany jego autora, który miał w swym zyciorysie bolesny epizod opowiedzenia się za herezją monoteletyzmu.

Przeprowadzone w książce analizy potwierdzają doskonałą znajomość języka greckiego i wschodniej teologii patrystycznej, jaką dysponuje Autor opracowania. Monografia D. Leśniewskiego jest dziełem, które zainteresuje z pewnością badaczy różnych dyscyplin teologicznych, przede wszystkim patrologów, teologów duchowości, biblistów i liturgistów, zarówno prawosławnych, jak i rzymskokatolickich. Otwiera ona drogę do dalszych badań nad wczesnochrześcijańską tradycją hymnograficzną i hezychazmem liturgicznym. Ze względu na wydobyty z hymnu Andrzeja z Krety aspekt menatoiczno-soteriologiczny, czyli ukierunkowanie na przemianę duchową i zdobycie zbawienia przez człowieka, książka może stać się także cenną lekturą dla wszystkich chrześcijan zainteresowanych pogłębionym życiem duchowym i nawiązaniem bliższego kontaktu z Bogiem za pośrednictwem Pisma Świętego interpretowanego w kontekście liturgicznym.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Jan SŁOMKA, *Historia duchowości. Czas Ojców Kościoła*, Katowice 2017, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ss. 160.

Duchowość Ojców Kościoła, reprezentujących pierwszy, zbliżony najbardziej do czasów Chrystusa i jego uczniów, okres życia Kościoła, budzi szczególne zainteresowanie nie tylko w środowisku teologów, ale także zwykłych chrześcijan pragnących pogłębić swoją więź z Bogiem. Książka ks. Jana Słomki, znanego patrologa z Uniwersytetu Śląskiego, trafia więc na podatny grunt i jest odpowiedzią na ważne zapotrzebowanie w środowisku wyznawców Chrystusa. Temat był podejmowany wielokrotnie i przez znakomitych autorów, by wspomnieć tylko trzy istotne opracowania z tego zakresu: L. Bouyera (*Histoire de la spiritualité chrétienne*, Paris 1966), pracę zbiorową T. Špidlika, I. Gargano i V. Grossiego (*Historia duchowości*, t. III: *Duchowość Ojców Kościoła*, Kraków 2004), oraz publikację pod redakcją B. McGinna, J. Meyendorffa i J. Leclercqa (*Duchowość*